

Samopoimanje kod odraslih osoba sa oštećenjem vida¹

Ksenija STANIMIROV², Branka JABLAN, Dragana STANIMIROVIĆ
Univerzitet u Beogradu – Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, Srbija

Samopoimanje, self-koncept, samosvest, pojam o sebi, slika o sebi su termini kojima različiti autori označavaju subjektivni doživljaj vlastite ličnosti. Na samopoimanje utiču potkrepljenja, evaluacija od strane značajnih osoba iz okruženja i procena sopstvenog ponašanja. Samopoimanje se menja kako pojedinci razvijaju (nove) kognitivne i intelektualne kapacitete i kako se suočavaju sa novim zahtevima i procesima. Međutim, prisustvo invaliditeta, samim tim i oštećenja vida, može da utiče na proces formiranja ličnosti neke osobe. Cilj ovog rada je pregled istraživanja koja su se bavila ispitivanjem samopoimanja kod odraslih osoba sa oštećenjem vida.

Ključne reči: self-koncept, slabovidost, slepoća

Uvod

Samopoimanje predstavlja funkciju interakcija bioloških, razvojnih i socijalnih procesa tokom života, predstavlja način na koji pojedinac sebe percipira. Ova vrsta percepcije stiče se kroz interakcije sa okruženjem i sa značajnim osobama iz okruženja, ali i kroz interpretaciju okoline, a menja se kako deca i odrasli razvijaju nove kognitivne i intelektualne sposobnosti i kako se suočavaju sa novim socijalnim zahtevima i procesima (Demo, 1992). Na samopoimanje utiču potkrepljenja, evaluacija od strane značajnih osoba iz okruženja i procena sopstvenog ponašanja. Pojedinci sa pozitivnim

1 Članak predstavlja rezultat rada na projektu „Socijalna participacija osoba sa intelektualnom ometenošću” ev. br. 179017, čiju realizaciju finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije

2 Ksenija Stanimirov, ksenija.st@sbb.rs

samopoimanjem navode da su srećniji, imaju bolji subjektivni osećaj blagostanja, zadovoljniji su životom, tj. imaju bolji subjektivni kvalitet života (Bracken & Lamprecht, 2003). Dakle, na osnovu svega navedenog, može se pretpostaviti da je pozitivna slika o sebi cilj kome svi treba da teže.

Međutim, prisustvo invaliditeta, samim tim i oštećenja vida, može da utiče na proces formiranja ličnosti osobe. Oštećenje vida predstavlja jedan od vodećih uzroka invaliditeta kod odraslih i može da dovede do ograničenja u mnogim oblastima života. Ima širok uticaj na svakodnevni život osobe, uključujući socijalni i radni aspekt. Oštećenje vida je povezano sa različitim teškoćama koje navode same osobe sa oštećenjem vida, među kojima su i: teškoće u oblasti fizičkog funkcionisanja, emocionalni problemi, nizak stepen socijalizacije, osećaj nedostatka kontrole nad sopstvenim životom, problemi u samostalnom življenju, teškoće u oblasti orijentacije i kretanja. Dodatno, prisutne su i teškoće prilikom formiranja identiteta: manje je socijalnih interakcija i one kraće traju, navode se teškoće sa sticanjem iskustava, slika o telu nije dovoljno jasna, navikavanje na invaliditet i prihvatanje istog je teško... Ovi problemi ne moraju biti veliki, ali kod nekih osoba mogu dovesti i do lošije slike o sebi. Dodatno, osobe sa oštećenjem vida se ne susreću samo sa psihološkim, već i sa socijalnim implikacijama oštećenja: u društvu se cene fizički izgled, privlačnost, nezavisnost i postignuća. S obzirom na to da osobe sa oštećenjem vida mogu imati teškoće u realizaciji tih zahteva, dešava se da ih društvo degradira. Najvažnijom karakteristikom osobe uglavnom se smatra oštećenje vida i ono se koristi u interpretaciji svih ostalih karakteristika pojedinca. Dodatno, nemogućnost korišćenja vizuelnih nagoveštaja koji su neophodni za učenje socijalnog ponašanja znači da su osobe sa oštećenjem vida izložene većem riziku od socijalne izolacije, imaju manje prijatelja i neadekvatne socijalne veštine (Huijgevoort, 2002).

Cilj ovog rada je pregled istraživanja koja su se bavila ispitivanjem samopoimanja kod odraslih osoba sa oštećenjem vida. Literatura je prikupljena pretragom elektronskih servisa Medline i Science Direct korišćenjem sledećih ključnih reči: self-koncept i oštećenje vida, a dopunjena je i pregledom referenci u relevantnim radovima.

Samopoimanje

Samopoimanje, self-koncept, samosvest, pojam o sebi, slika o sebi su termini kojima različiti autori označavaju subjektivni doživljaj vlastite ličnosti.

Krejven i Marš (Craven & Marsh, 2008) u svom radu naglašavaju da je samopoimanje jedan od najstarijih konstrukata u društvenim naukama.

Rana istraživanja bila su usmerena na jedan aspekt samopoimanja – samopoštovanje, jer je samopoimanje bilo posmatrano kao stabilna, generalizovana slika o sebi. Savremena istraživanja oslanjaju se na dinamički konstrukt i samopoimanje shvataju kao hijerarhijsku i višedimenzionalnu strukturu koja se sastoji od različitih domena, među kojima su akademsko (verbalno, matematičko, prirodne nauke) i neakademsko (fizičko, emocionalno, socijalno) samopoimanje (Bodkin-Andrews, O'Rourke & Craven, 2010; Salmivalli, 1998). Umesto ispitivanja opšteg samopoimanja, Bodkin-Endrjuz i saradnici (Bodkin-Andrews, O'Rourke, & Craven, 2010) naglasili su važnost specifičnih domena samopoimanja koji se odnose na identitet, vođstvo, odnose sa drugim osobama, sport, domene fizičkog zdravlja. Isti autori ističu da nije moguće shvatiti samopoimanje na pravi način ako se ignoriše njegova višedimenzionalnost.

Lifšic, Hen i Vajse (Lifshitz, Hen, & Weisse, 2007) kažu da je samopoimanje sistem verovanja, stavova i percepcija koje pojedinci imaju o sebi i o svojim osobinama, a može se posmatrati i kao odgovor na pitanja: „Ko sam ja? Koje karakteristike imam?” (Salmivalli, 1998). Berns (Berns, 1979, prema Joksimović & Janjetović, 2008: 289) definiše pojam ili svest o sebi kao „ukupnost misli, osećanja, ocena i predviđanja o sebi i o sopstvenom ponašanju”. Obiakor (Obiakor, 1986, prema Gish, 2002: 4) je definisao samopoimanje kao „repertoar samoopisujućih ponašanja pojedinca. Ti opisi mogu biti tačni ili netačni, konzistentni ili kontradiktorni, sveobuhvatni ili ograničeni, zatvoreni ili otvoreni, i ponekad se menjaju sa promenom konteksta”. U većini slučajeva samopoimanje proizlazi iz interakcija pojedinca sa važnim ljudima iz okruženja (Bodkin-Andrews, O'Rourke, & Craven, 2010). Još je Vilijem Džejms u 19. veku istakao da su za samopoimanje veoma značajni odnosi sa drugim ljudima (Stanimirović, Mijatović, & Savanović, 2010).

Generalno gledano, čovek je socijalno biće i osećaj identiteta pojedinca umnogome zavisi od načina na koji ga drugi posmatraju. Pojedinci se prilagođavaju i žive na osnovu povratnih informacija koje konstantno dobijaju od porodice, zajednice i prijatelja. Povratne informacije omogućavaju kontroli i organizaciju postupaka, obezbeđuju proveru ponašanja, a važne su i zbog toga što utiču na samopoimanje pojedinca i na njegov osećaj identiteta (Schinazi, 2007). Prema pristupu socijalnog identiteta, osećaj selfa je moguće imati i na osnovu pripadnosti određenim društvenim grupama.

Kada je članstvo u nekoj grupi posebno istaknuto, pojedinac sebe definiše na osnovu socijalnog identiteta, a ne na osnovu ličnog identiteta i misli i ponaša se u skladu sa setom socijalnih normi koje su u vezi sa tom određenom grupom (Crisp & Turner, 2010).

Prema mišljenju nekih autora (López-Justicia & Pichardo, 2001; Rodgers, 1959, prema McLeod, 2008), samopoimanje se sastoji iz tri elementa:

1. Kognitivna komponenta: predstavlja percepciju ili mentalnu reprezentaciju pojedinca, tj. identitet ili sliku o sebi; ne mora obavezno da prikazuje realnost. Na sliku o sebi utiču mnogi faktori (roditelji, prijatelji, mediji itd.). Ona se može odnositi na socijalne uloge (spoljni, tj. objektivni aspekti života pojedinca: sin, nastavnik, prijatelj) i na lične karakteristike (unutrašnji, afektivni aspekti života pojedinca: duhovit, nestrpljiv, vredan itd.). Mlađe osobe sebe češće opisuju na osnovu ličnih karakteristika, dok stariji ljudi sebe definišu na osnovu socijalnih uloga.
2. Afektivna komponenta: u vezi je sa vrednostima koje pojedinci pripisuju određenom načinu na koji sebe vide; drugim rečima, ovo je samopoštovanje. Samopoštovanje se odnosi na stepen u kom pojedinac prihvata sebe ili koliko sebe ceni. Samopoimanje uvek podrazumeva i izvestan stepen evaluacije; možemo imati pozitivno ili negativno mišljenje o sebi.
3. Bihevioralna komponenta/komponenta ponašanja: pokazuje kako samopoimanje utiče na ponašanje pojedinca i kako to ponašanje uslovljava.

U ovom shvatanju prepoznajemo analogiju sa konceptom i komponentama socijalnih stavova. To je u neskladu sa distinkcijom koncepta samopoimanje i samopoštovanje (kognitivni nasuprot emocionalnom aspektu) koja je danas opšte prihvaćena. Shodno tome, većina autora operacionalizuje samopoimanje preko niza domena koji su u vezi sa životnim ulogama pojedinca. Brejken (Bracken, 1992, prema Bracken & Lamprecht, 2003: 106) piše o postojanju šest specifičnih domena koji su u vezi sa samopoimanjem:

- socijalni domen – sposobnost interakcije sa drugima;
- domen kompetentnosti – sposobnost zadovoljavanja osnovnih potreba;
- afektivni domen – svest o emocionalnim stanjima;
- fizički domen – osećanja o zdravlju, izgledu, fizičkom stanju i sveukupnoj pojavi;

- akademski domen – uspeh ili neuspeh tokom školovanja;
- porodični domen – koliko dobro pojedinac funkcioniše u porodici.

Razvoj samopoimanja tokom odraslog doba

Prema Eriksonovoj teoriji psihosocijalnog razvoja, razvoj osobe se odvija tokom celog života i u tom procesu su posebno važni socio-kulturni faktori. Ova teorija pretpostavlja da u toku života postoji osam razvojnih faza i da svaka od njih pred pojedinca stavlja određeni zadatak ili konflikt koji on mora uspešno da reši da bi nastavio da se razvija. Erikson je smatrao da razvoj slike o sebi ne prestaje njenim formiranjem, već se nastavlja i u odraslom dobu (Sokol, 2009). Početak razvoja samopoimanja se vezuje za detinjstvo i za porodicu, koja je prvi i najvažniji izvor informacija za vrednovanje sebe (López-Justicia, Pichardo-Martinez, & Medina, 2005). Odobrenje i prihvatanje od strane roditelja i vršnjaka, percipirana kompetencija u domenima koji su značajni za dete (npr. sportske ili akademske kompetencije) i fizički izgled identifikovani su kao važni izvori detetove slike o sebi (Pinquart, 2012). Zbog različitih fizičkih, kognitivnih i socijalnih faktora adolescencija je, prema Eriksonovom mišljenju, optimalno vreme za razvoj svesti o sebi (Sokol, 2009). Jedan od ključnih zadataka tokom adolescencije je izgradnja stabilnog samopoimanja. U ovom procesu takođe je veoma važna interakcija sa vršnjacima. Oni nude povratnu informaciju kojom potvrđuju ili ne potvrđuju verovanja koja adolescent ima o sebi i pomažu mu u formiranju ili promeni slike o sebi (Salmivalli, 1998). Džekson i saradnici (Jackson et al., 2009) smatraju da je socijalno samopoimanje zasnovano na popularnosti pojedinca među značajnim osobama iz okruženja i na njegovim prijateljskim vezama, dok se fizičko samopoimanje zasniva na samopercipiranim sportskim veštinama i učešću u sportu. Isti autori akademsko (kognitivno), socijalno i fizičko samopoimanje smatraju drugačijim od samopoštovanja. Samopoimanje se odnosi na ukupna kognitivna verovanja koja osoba ima o sebi. Odnosi se na sve što neko o sebi zna: kako se zove, šta voli ili ne voli, u šta veruje, kakve vrednosti poštuje, kako izgleda (visina, težina). Sa druge strane, samopoštovanje je emocionalni odgovor koji osobe doživljavaju kada razmišljaju i procenjuju različite stvari o sebi (Heatheron & Wyland, 2003).

Iako je Erikson verovao da se samopoimanje menja do kraja adolescencije, ipak je sugerisao da ono nastavlja da se razvija i tokom odraslog doba. I baš kao i tokom adolescencije, i tokom perioda mladalačkog života (uzrast od 25 do 39 godina) za razvoj identiteta su važni zanimanja, međuljudski odnosi

i ideje. Prelazak iz adolescencije u odraslo doba se poklapa sa vrhuncem intelektualnih sposobnosti i pamćenja i sa poboljšanjem sposobnosti za rešavanje problema. Ove nove veštine omogućavaju šire, složenije definisanje sebe i snažniji osećaj samovrednovanja. Iako socijalna poređenja sa značajnim osobama iz okruženja ostaju osnovni mehanizam samoprocene, ona u ovom periodu ipak nisu tako značajna kao tokom adolescencije. Osnovni zadatak u ovoj fazi je stvaranje identiteta odraslih. Uloge sina, ćerke, studenta postaju periferne jer se (socijalizacijom) pojavljuju nove uloge koje pojedinac treba da preuzme: supružnik, partner, zaposleni. Period mladalačkog života predstavlja vreme razvoja i konsolidacije ciljeva, posebno u oblasti karijere i porodice. Mlađe odrasle osobe teže da razvijaju odnose, karijeru, da zasnuju porodicu, a sve to su novi zahtevi za njih. Na primer, student koji je diplomirao doživljava novi životni kontekst kada se zaposli ili se njegov životni kontekst modifikuje kada zasnuje porodicu, pa pored uloge (nećijeg) deteta postaje i supružnik, a kasnije i roditelj. Kako osoba postaje uspešnija u novim ulogama, i njeno samopoimanje nastavlja da se razvija (Bracken & Lamprecht, 2003).

Za samopoimanje se može reći da je zasnovano na opažanjima koje osoba prikuplja i akumulira tokom svog života. Na njega utiču odnos između akcija i reakcija drugih, percepcija događaja od strane pojedinca, kao i odnos njegovog okruženja i ishoda. Da bi se samopoimanje razumelo, Demo (Demo, 1992) smatra da ga treba posmatrati kao promenljivi konstrukt koji oscilira u različitim situacijama i u različitim životnim fazama: tokom života pojedinci doživljavaju promene uloga, životne tranzicije i preokrete koji mogu da utiču na razvoj, socijalizaciju i socijalnu razmenu. Dakle, samopoimanje treba posmatrati kao dinamički konstrukt koji odgovara na stimulse iz sredine, uključuje nove elemente, menja se, prilagođava i stabilizuje pre suočavanja sa novim stimulusom. Da bi se ovaj dinamički kvalitet razumeo, isti autor (Demo, 1992) smatra da je neophodno ponavljati merenja i uključiti i opservaciju u prirodnim uslovima. Upravo taj dinamični aspekt samopoimanja je važan jer ukazuje na promenljivost koncepta (Halder & Datta, 2012). Samopoimanje se razvija tako da se ponašanje pojedinca i, posledično, slika o sebi menjaju unutar domena i diferenciraju kroz različite domene tokom godina. Kasnije u životu se mogu pojaviti dodatne ili modifikovane verzije samopoimanja (Bracken & Lamprecht, 2003). Međutim, podaci o ovim promenama samopoimanja tokom odraslog doba su oskudni. I O'Mara i saradnici (O'Mara, Marsh, Craven, & Debus, 2006)

primećuju nedostatak studija praćenja i smatraju da zbog toga nije moguće sa sigurnošću tvrditi šta se sa samopoimanjem dešava tokom vremena.

Prelaskom iz mladalačkog života u srednje doba (40 do 65 godina) i muškarci i žene menjaju svoje vrednosti, ciljeve, ono što im je važno u životu i ono čemu teže. Javljaju se minimalne promene u oblasti inteligencije i pamćenja. Kognitivni proces oblikovanja samopoimanja tokom ovog perioda je sličan onom u mladalačkom periodu života. Mnogi socijalni i lični događaji koji se pojavljuju tokom srednjeg životnog doba podižu svest i služe kao okidač za ponovnu samoprocenu poslovnih i socijalnih uloga. Među tim događajima je shvatanje sopstvene smrtnosti, odnosi sa decom (adolescentima), roditelji koji stare, smrt partnera i/ili bliskog prijatelja, sklapanje braka, razvod i sl. Dalje, promene različitih životnih okolnosti kao što su promene na telu, u karijeri, preseljenje, razvod, novi brak, smrt voljene osobe i slično takođe mogu da izazovu preispitivanje samopoimanja.

Samopoimanje nastavlja da se razvija i u kasnom odrasлом dobu (nakon 65. godine). U ovom periodu prirodan životni sled jeste pojava teškoća u oblasti fizičkih sposobnosti (Grant, 1969). Takođe, dolazi do gubitka verbalne ili fluidne inteligencije, proces pamćenja se usporava, slabi veština rešavanja problema, ali su ove promene postepene. Drastičnija promena je primetna u oblasti socijalnih interakcija, jer se socijalne mreže menjaju usled penzionisanja ili smrti prijatelja. U ovoj životnoj fazi socijalna poređenja su manje važna, jer se smanjuje broj osoba sa kojima se pojedinci mogu porediti. Prisećanje prošlih iskustava i uloga dovodi do reorganizacije samopoimanja. U kasnom odrasлом dobu samopoimanje dostiže vrhunac, sve do trenutka dok fizičko i kognitivno propadanje, koji su u vezi sa lošijim zdravljem, manjom fleksibilnošću, ograničenim socijalnim interakcijama i ulogama, ne počnu da izazivaju negativne misli i osećanja o sebi. Prirodan proces starenja podrazumeva i promenu uloga u kojima se odrasle osobe nalaze. U ovom periodu ključni su ispitivanje i evaluacija. Jednostavno, starije odrasle osobe pokušavaju sebe da definišu na osnovu onoga što su postigle. Procesi važni za samopoimanje u kasnom odrasлом dobu su ponovno uspostavljanje ravnoteže u međuljudskim odnosima i drugim socijalnim ulogama, prilagođavanje na (eventualne) gubitke i snižene fizičke kapacitete i pronalaženje smisla života (Demo, 1992; Sokol, 2009). Takođe, treba naglasiti da i negativna iskustva predstavljaju važan element u razvoju realističkog samopoimanja (Stanimirović, Mijatović, & Savanović, 2010). Razumno je očekivati da će neprijatni događaji uzdrmati nečije samopouzdanje, izazvati promene u

rutinama i već uspostavljenim socijalnim odnosima i da će predstavljati izazov za kasnija prilagođavanja (Demo, 1992).

Ranije su konstantnost i promene ličnosti bili pripisivani ontogenetskom razvoju: promenama u periodu adolescencije, rastu i razvoju u odraslom dobu, krizi srednjih godina, čime je zanemarivan uticaj socijalnih faktora. Međutim, Mortimer i saradnici (Mortimer et al., 1982, prema Demo, 1992) navode da je moguće da i određene sredinske promene utiču na stabilnost, tj. na promenu samopoimanja. Rano odraslo doba je period kada se stiču nove uloge i statusi (zaposleni, supružnik, roditelj), nalaze se odgovori na mnoga pitanja, postavljaju se novi ciljevi, što za rezultat ima razvojno zreliju sliku o sebi. Ovi autori pretpostavljaju da je samopoimanje sklonije promenama u ranom odraslom dobu nego kasnije u životu zbog toga što je okruženje u kasnijem životnom dobu stabilnije, kao i zbog oslanjanja na već uspostavljene obrasce ponašanja. Međutim, empirijski dokazi za ove tvrdnje su oskudni, pa bi se na osnovu toga mogle sugerisati teme budućih istraživanja.

Jedno od prvih istraživanja koje se bavilo promenom, tj. diferencijacijom samopoimanja tokom odraslog doba bilo je istraživanje Dila i saradnika (Diehl, Hastings, & Stanton, 2001). Rezultati ovog istraživanja sugerišu da različiti nivoi diferencijacije samopoimanja mogu na različite načine da se prilagode određenim događajima u životu odraslih osoba. To bi značilo da će se samopoimanje pojedinca razvijati tokom svake životne faze i da će biti u vezi sa emocionalnim i socijalnim razvojem odrasle osobe. Faktori koji utiču na samopoimanje odraslih su složeni i različiti. Pored individualnih i psiholoških faktora (npr. nivoa kognitivnog razvoja), uzrast i/ili uloga u životu mogu biti neki od faktora koji utiču na diferencijaciju samopoimanja. Na primer, fizičke sposobnosti će se vremenom, tj. sa starenjem, pojavom nekog oboljenja ili čak invaliditeta, menjati. Kombinacija percepcija, misli, odnosa i iskustava mogu uticati na sliku koju osoba ima o sebi. Na primer, fokusiranje na lične snage i na pozitivne kvalitete, pre nego na mane, može pojedincu pomoći da razvije pozitivniju sliku o sebi. Dalje, posao, odnosi sa drugim ljudima i stanje zdravlja takođe mogu da utiču na samopoimanje: gubitak posla, raskid emotivne veze, dugotrajna bolest ili teška povreda uticaće na to kako se pojedinac oseća, tj. uticaće na njegovu sliku o sebi. I pol je značajan za razvoj samopoimanja, jer u društvu postoje različita očekivanja od muškaraca i od žena. Ti polni stereotipi mogu biti pozitivni ili negativni – na primer, mogu izazvati osećanje krivice ili nekompetentnosti ukoliko osoba ne može (ili ne želi) da im se prilagodi u određenoj situaciji. Pol takođe može uticati na poslove koje osoba može da obavlja. Promena

samopoimanja sa godinama objašnjava se činjenicom da odrasle osobe imaju više iskustva, stekle su više znanja o sebi i uglavnom sebe opisuju u odnosu na kvalitet života i u odnosu na svoju ličnost.

Grantova (Grant, 1969) očekuje da samopoimanje prati određeni obrazac životnih faza koji karakteriše ekspanzija tokom ranog odraslog doba i povlačenje nakon dostizanja srednjih godina. Ova autorka je ispitala razlike u samopoimanju kod odraslih osoba na različitim uzrastima. Rezultati njene studije su pokazali da je samopoimanje višedimezionalni konstrukt i da se osećanja koja ljudi imaju o sebi menjaju kao funkcija sazrevanja. Međutim, autorka naglašava da te promene nisu jednake za sve, već predstavljaju složen obrazac koji je delom funkcija socioekonomskog statusa, uzrasta i društvenih uloga. Pored toga, uočene su i polne razlike: muškarci više od žena teže poricanju grešaka i slabosti i održavanju pozitivne slike o sebi, što Grantova povezuje sa ulogom koja im je u društvu dodeljena.

Brejken (Bracken, 1992, prema Bracken & Lamprecht, 2003) je predložio model razvoja samopoimanja zasnovan na ponašanju. Prema tom modelu, ljudi razvijaju pozitivno samopoimanje zahvaljujući uspehu koji su doživeli u različitim životnim situacijama i to tako što dobijaju pozitivnu povratnu informaciju iz okruženja iz direktnih (lična perspektiva) i indirektnih (perspektiva drugih) izvora. Pored toga što objašnjava kako se samopoimanje (prirodno) razvija, ovaj model omogućava i planiranje različitih intervencija za poboljšanje slike o sebi.

Pozitivno samopoimanje je u vezi sa mnogim pozitivnim postignućima i ponašanjima u društvu, uključujući liderske sposobnosti, zadovoljstvo, sniženu anksioznost i poboljšana akademska i fizička postignuća (Essays, 2013).

Pregled istraživanja o samopoimanju u populaciji osoba sa oštećenjem vida

Oštećenje ili gubitak vida i njihovi efekti mogu da izazovu teškoće u razvoju pozitivne slike o sebi (Kef, Hox, & Habekothé, 2000). Samopoimanje uslovljava očekivanja i motiviše ponašanje pojedinca, često se navodi kao ključni faktor u njegovom ličnom, profesionalnom i socijalnom životu, utiče na obrazovna, socijalna i radna postignuća, motiviše i usmerava ponašanje, uslovljava očekivanja i doprinosi zdravlju i mentalnoj ravnoteži. Dakle, slika o sebi ili samopoimanje predstavlja varijablu koja je značajna za postignuća i pozitivan razvoj u društvu u svakoj oblasti, bez obzira na to da li osoba ima

invaliditet ili ga nema (Halder & Datta, 2012). Pozitivno samopoimanje se obično povezuje sa sposobnošću osobe da prevaziđe posledice invaliditeta, omogućava pojedincu pozitivan pogled na život, zadovoljstvo i posvećenost. Pojedinci se razlikuju u odnosu na način prihvatanja invaliditeta. U nekim slučajevima, nesposobnost da se sa tim izbore može ih odvojiti od društva. U drugim situacijama se pojedinci sami povlače jer osećaju da ne mogu da se uklope i zato što osećaju da ih drugi sažaljevaju (Schinazi, 2007). Negativno samopoimanje je u vezi sa izolacijom, depresijom i mentalnim i zdravstvenim problemima (López-Justicia & Cordoba, 2006). Iako su svi osetljivi na iste pretnje kada se radi o razvoju samopoimanja, osobe sa oštećenjem vida su izložene još većem riziku zbog različitih teškoća koje su prisutne i u vezi su sa oštećenjem vida (teškoće u orijentaciji i kretanju, samostalnom življenju, nizak stepen socijalizacije itd.). Dodatno, s obzirom na to da ih drugi ljudi iz okruženja percipiraju kao drugačije, one mogu biti sklonije razvijanju negativnog osećaja selfa.

Mogući odnos između oštećenja vida i teškoća u formiranju samopoimanja bio je predmet mnogih pitanja tokom godina. Džarvis (Jervis, 1959, prema Garaigordobil & Bernarás, 2009), pionir u ovom polju, uočio je dva ekstrema u proceni samopoimanja kod mladih sa oštećenjem vida: ili imaju veoma lošu sliku o sebi ili precenjuju sebe (svoje osobine) u poređenju sa osobama iz opšte populacije. Zbog toga su različiti autori ispitivali uticaj oštećenja vida na samopoimanje. Istraživanja su najčešće realizovana u populaciji dece i adolescenata, jer se smatralo da je uticaj oštećenja vida na ovaj fenomen veći u periodu adolescencije, kada slika o sebi postaje realna i objektivna, ali ne i nepromenljiva, što važi i za odrasle – različitim interventnim programima moguće je uticati na promenu njihove slike o sebi.

Mnoge osobe sa oštećenjem vida imaju teškoće da se izbore sa invaliditetom, pa rešenje nalaze u socijalnoj izolaciji, povlačenju i sl. Kod tih osoba se mogu pojaviti simptomi depresije, kao i izmenjeno samopoimanje. Visoko samopoimanje je u vezi sa sposobnošću osobe da se bori sa posledicama invaliditeta, da ima pozitivan pogled na život i veći stepen posvećenosti i učestvovanja u aktivnostima, dok nisko samopoimanje može da ima negativne posledice na fizičko i mentalno zdravlje i može biti u vezi sa niskim samopoštovanjem, depresijom i izolacijom (López-Justicia & Cordoba, 2006).

Neke studije (Beaty, 1991, 1992; Meighan, 1971, prema Garaigordobil & Bernarás, 2009) su došle do rezultata da oštećenje vida može biti uzrok da se osobe osećaju inferiorno i nedovoljno sposobno, a potencijalne posledice

tih osećanja su: nedostatak prihvatanja od strane drugih, niski akademski rezultati, fizička nesposobnost i loše socijalno prilagođavanje. U navedenim studijama je primećeno da prisustvo oštećenja vida može negativno da utiče na formiranje i na razvoj samopoimanja.

Za razliku od toga, Roj i Makej (Roy & MacKay, 2002) su ispitivali samopercepciju i lokus kontrole kod ispitanika sa različitim uzrocima oštećenja vida. Rezultati istraživanja su pokazali da su njihovi ispitanici uglavnom imali pozitivnu sliku o sebi. Ipak, uočeno je i negativno samopoimanje i to u slučaju postojanja progresivnog oboljenja ili ukoliko je do oštećenja vida došlo u skorije vreme (u odnosu na vreme realizovanja istraživanja). Autori zaključuju da slabovidost i slepoća ne utiču na samopoimanje ukoliko je oboljenje stabilno. Dakle, pored stepena gubitka vida, koji je važan faktor za formiranje slike o sebi, važno pitanje je i da li je oštećenje vida stabilno, kao i da li je kongenitalno ili je stečeno kasnije u životu.

Iako u literaturi postoje dokazi da osobe sa oštećenjem vida mogu da imaju pozitivnu sliku o sebi, Martines i Sevel (Martinez & Sewell, 1996) su realizovali istraživanje u kom su postavili hipotezu da će osobe sa oštećenjem vida imati značajno niže samopoimanje od ispitanika bez oštećenja vida. Njihov uzorak je činilo 19 osoba sa oštećenjem vida i 19 osoba iz opšte populacije uzrasta 19-36 godina. Kod osoba sa vizuelnim oštećenjem nije uočeno značajno niže samopoimanje u poređenju sa ispitanicima iz opšte populacije, što znači da autori nisu potvrdili svoju hipotezu. Što se tiče akademskog samopoimanja, ispitanici sa oštećenjem vida su postizali iste rezultate kao i osobe bez oštećenja. Autori su ovakve rezultate pokušali da objasne pretpostavkom da samo one osobe sa oštećenjem vida koje imaju pozitivno samopoimanje upisuju fakultet.

Jedna od studija (López-Justicia & Cordoba, 2006) je merila samopoimanje u grupi mlađih odraslih osoba sa dijagnozom retinitis pigmentoze. S obzirom na progresivnu prirodu ovog oboljenja, autori su smatrali da je važno ispitati efekte koje ono ima na samopoimanje. Uzorak je činilo 45 ispitanika starih 19-35 godina koji su bili podeljeni u dve grupe: u jednoj grupi su se nalazile 22 osobe sa retinitis pigmentozom i ostacima vida (bez pridruženih oštećenja), a u drugoj grupi je bilo 23 ispitanika iz opšte populacije (bez oštećenja vida). Rezultat koji su autori dobili ukazao je na to da su ispitanici sa retinitis pigmentozom sebe ocenili lošije u porodičnom kontekstu: nisu bili zadovoljni članovima porodice, smatrali su da nisu dobro prihvaćeni ili da nisu dovoljno voljeni od strane osoba iz bližeg porodičnog

okruženja; neki su čak imali utisak da nisu dovoljno korisni i da su na teretu svojim najbližima. Interesantno je da u ovoj studiji nisu primećene razlike između dve grupe ispitanika na drugim podskalama, već su dokumentovani samo problemi koje odrasli sa retinitis pigmentozom mogu imati u oblasti porodičnog samopoimanja.

Iz rezultata navedenih istraživanja jasno je da ne postoji saglasnost među autorima po pitanju toga da li se samopoimanje osoba sa oštećenjem vida razlikuje od samopoimanja osoba iz opšte populacije. Rezultati istraživanja variraju: Saks (Sacks, 1996, prema Roy & MacKay, 2002) navodi da odrasle slabovide osobe imaju negativniju sliku o sebi u poređenju sa slepim osobama ili sa osobama iz opšte populacije i nepravedno se stavljaju u nepovoljniji položaj kada se porede sa osobama koje vide. Sa druge strane, Friman i saradnici (Freeman et al., 1991, prema Schinazi, 2007) su imali iskustva sa slabovidim osobama koje su odbijale različite servise od kojih bi imale koristi, da ih ostali iz okruženja ne bi označili kao slepe osobe. Takođe, u velikom broju realizovanih studija nisu nađene razlike u samopoimanju između osoba sa oštećenjem vida i osoba iz opšte populacije, a jedno od objašnjenja takvih rezultata leži u činjenici da je kroz različite edukacije, radionice, tribine, medije rađeno na tome da se postigne veća prihvaćenost različitosti. Ono što je ključno je da prisustvo oštećenja vida ne mora da znači i postojanje negativnog samopoimanja. Takođe, osoba sa pozitivnom slikom o sebi ne mora obavezno da ima i više veština od osobe sa lošijom (negativnom) slikom o sebi (Halder & Datta, 2012).

Zaključak

Poboljšanje samopoimanja mnogi smatraju poželjnim ciljem za osobe iz opšte populacije, ali je ovaj cilj takođe od posebne važnosti za osobe koje su pod većim rizikom od neuspeha, koje nemaju kontrolu nad svojim životima i koje drugi smatraju drugačijim i ranjivijim, kao što su osobe sa invaliditetom. Među autorima ne postoji saglasnost o samopoimanju osoba sa oštećenjem vida invaliditeta. Neki su našli niže nivoe samopoimanja kod osoba iz ove populacije, dok su drugi došli do zaključka da slepe i slabovide osobe imaju niže skorove na domenima selfa koji su u direktnoj vezi sa invaliditetom.

Literatura

- Bodkin-Andrews, G., O'Rourke, V., & Craven, R. G. (2010). The utility of general self-esteem and domain-specific self-concepts: Their influence on indigenous and non-indigenous students' educational outcomes. *Australian Journal of Education*, 54(3), 277–306.
- Bracken, B. A., & Lamprecht, S. M. (2003). Positive self-concept: an equal opportunity construct. *School Psychology Quarterly*, 18(2), 103–121.
- Craven, R., & Marsh, H. W. (2008). The centrality of self-concept construct for psychological wellbeing and unlocking human potential: implications for child and educational psychologists. *Educational & Child Psychology*, 25(2), 104–118.
- Crisp, R. J., & Turner, R. N. (2010). *Essential social psychology*, chapter 1: The self. SAGE Publications, Ltd.
- Demo, D. H. (1992). The self-concept over time: research issues and directions. *Annual Review of Sociology*, 18(1), 303–326.
- Diehl, M., Hastings, C. T., & Stanton, J. M. (2001). Self-concept differentiation across the adult life span. *Psychology and Aging*, 16(4), 643–654.
- Dixon, R. M., Craven, R. G., & Martin, A. J. (2006). The measurement of multidimensional self-concept in adults with mild intellectual disability. In R. Craven, J. Eccles, & T. Ha (Eds.), *Self-concept, motivation, social and personal identity for the 21st Century: Proceedings of the 4th International Biennial SELF Research Conference*, Ann Arbor, University of Michigan. Retrieved from <http://works.bepress.com/rdixon/10> (accessed on December 3rd 2014).
- Essays, UK. (November 2013). Relationship between self concept and satisfaction with life psychology essay. Retrieved from <http://www.ukessays.com/essays/psychology/relationship-between-self-concept-and-satisfaction-with-life-psychology-essay.php?cref=1> (accessed on September 12th 2014).
- Garaigordobil, M., & Bernarás, E. (2009). Self-concept, self-esteem, personality traits and psychopathological symptoms in adolescents with and without visual impairment. *The Spanish Journal of Psychology*, 12(1), 149–160.

- Gish, R. B. (2002). *Visual impairment and its effects on the development of the self-concept*. Retrieved from <http://files.eric.ed.gov/fulltext/ED475862.pdf> (accessed October 30th 2014).
- Grant, C. H. (1969). Age differences in self-concept from early adulthood through old age. *Proceedings, 77th Annual Convention, APA*.
- Halder, S., & Datta, P. (2012). Insights into self-concept of the adolescents who are visually impaired in India. *International Journal of Special Education, 27*(2), 86-93. Retrieved from: <http://files.eric.ed.gov/fulltext/EJ982863.pdf> (accessed October 30th 2014).
- Heatherton, T. F. & Wyland, C. L. (2003). Assessing self-esteem. Retrieved from: www.dartmouth.edu/~thlab/pubs/03_Heatherton_Wyland_APP_ch.pdf (accessed October 27th 2014).
- Huijgevoort, T. (2002). Coping with a visual impairment through self-investigation. *Journal of Visual Impairment & Blindness, 96*(11), 783–795.
- Jackson, L. A., Zhao, Y., Witt, E. A., Fitzgerald, H. E., von Eye, A., & Harold, R. (2009). Self-concept, self-esteem, gender, race, and information technology use. *Cyber Psychology & Behavior, 12*(4), 430–440.
- Joksimović, S., & Janjetović, D. (2008). Pojam o sebi i vrednosne orijentacije adolescenata. *Zbornik Instituta za pedagoška istraživanja, 40*(2), 288–305.
- Kef, S., Hox, J. J., & Habekothé, H. T. (2000). Social networks of visually impaired and blind adolescents. Structure and effect on well-being. *Social Networks, 22*(1), 73–91.
- Lifshitz, H., Hen, I., & Weisse, I. (2007). Self-concept, adjustment to blindness, and quality of friendship among adolescents with visual impairments. *Journal of Visual Impairment and Blindness, 101*(2), 96–107.
- López-Justicia, M. D., & Cordoba, I. N. (2006). The self-concept of Spanish young adults with retinitis pigmentosa. *Journal of Visual Impairment & Blindness, 100*(6), 366–370.
- López-Justicia, D., & Pichardo, M. C. (2001). Self-concept and gender in Spanish low-vision adolescents. *Visual Impairment Research, 3*(1), 7–16.

- López-Justicia, D., Pichardo, M. C., & Medina, A. C. (2005). Self-concept in Low-vision Children and Their Peers Without Visual Problems. *Self & Identity*, 4(4), 305–309.
- Martinez, R., & Sewell, K. W. (1996). Self-concept of adults with visual impairments. *Journal of Rehabilitation*, 62(2), 55–58.
- McLeod, S. A. (2008). Self concept. Retrieved from <http://www.simplypsychology.org/self-concept.html> accessed on December 2nd 2014.
- O'Mara, A. J., Marsh, H. W., Craven, R. G., & Debus, R. L. (2006). Do self-concept interventions make a difference? A synergistic blend of construct validation and meta-analysis. *Educational Psychologist*, 41(3), 181–206.
- Pinquart, M. (2012). Self-esteem of children and adolescents with chronic illness: a meta-analysis. *Child: Care, Health and Development*, 39(2), 153–161.
- Roy, A. W. N., & MacKay, G. F. (2002). Self-perception and locus of control in visually impaired college students with different types of vision loss. *Journal of Visual Impairment & Blindness*, 96(4), 254–266.
- Salmivalli, K. (1998). Intelligent, attractive, well-behaving, unhappy: the structure of adolescents' self-concept and its relations to their social behavior. *Journal of Research on Adolescence*, 8(3), 333–354.
- Schinazi, V. R. (2007). *Psychosocial implications of blindness and low-vision. CASA working papers*. London: University College London (UCL), Centre for Advanced Spatial Analysis.
- Sokol, J. T. (2009). Identity development throughout the lifetime: an examination of Eriksonian theory. *Graduate Journal of Counseling Psychology*, 1(2), 139–147.
- Srivastava, R., & Joshi, S. (2014). Relationship between self-concept and self-esteem in adolescents. *International Journal of Advanced Research*, 2(2), 36–43.
- Stanimirović, D., Mijatović, L., & Savanović, L.J. (2010). Proučavanje efekata oštećenja vida na samopoimanje kao polazna osnova za kreiranje interventnih programa. U J. Kovačević, & V. Vučinić, (Ur.), *Smetnje i poremećaji: fenomenologija, prevencija i tretman*, deo II (str. 213-225). Beograd: Univerzitet u Beogradu, Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju.

SELF-CONCEPT IN ADULTS WITH VISUAL IMPAIRMENTS

Ksenija Stanimirov, Branka Jablan, Dragana Stanimirović
University of Belgrade – Faculty of Special Education and Rehabilitation, Serbia

Abstract

Self-esteem, self-concept, self-awareness, self-image are all the terms which different author use to indicate subjective experience of personality. Reinforcement, evaluation by significant people from close environment and estimation of (proper) behavior all influence on individual self-concept. Self-concept is changing based on how individuals develop new cognitive and intellectual capacities and how they face new requirements and processes. However, the presence of a disability, and therefore visual impairment, can influence the process of forming the personality of a person. The goal of this paper is to provide an overview of researches that examine the self-concept in adults with visual impairments.

Key words: self-concept, visual impairment